

In de schaduw van het “Manchester van het Vasteland”: TEXTIELBEDRIJVEN TE GERAARDSBERGEN IN DE XIXe EEUW DEEL 1

door Jacques DE RO

Naast de kantnijverheid beheersten vooral de productie van lucifers en de fabricage van sigaren het economisch leven te Geraardsbergen in de loop van de XIXe eeuw. Ondanks de aanwezigheid van een belangrijke lijnwaadmarkt en een groot potentieel aan thuiswerkende wevers en spinsters, werd deze stad, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Gent, nooit een geïndustrialiseerd textielcentrum. In deze speurtocht naar reeds lang verdwenen textielbedrijven blijkt nochtans dat deze economische bedrijfstak beslist geen gebrek had aan lokale initiatieven.

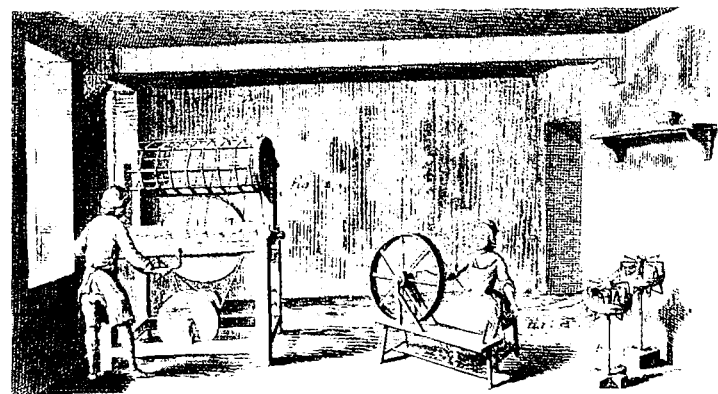
Kledij : grondstoffen en fabricagewijzen

Kledij is voor de mens steeds essentieel geweest, waardoor de geschiedenis van de textiel zeer ver teruggaat. Egyptische mummies van meer dan 3000 jaar v. Chr. werden reeds gewikkeld in linnen, een stof uit vlas geweven. Bij de fabricatie van textiel zijn twee processen van belang : het *spinnen* van garen en het *weven* van de stof. De basistechniek van beide ambachten bleef tot op heden wezenlijk onveranderd.

Het basismateriaal voor het maken van kledij vormen de natuurlijke vezels (synthetische vezels werden pas in de XXe eeuw ontwikkeld), die afkomstig zijn van diverse “grondstoffen”, waarvan de voornaamste zijn: wol van schapen, vlas van de steel van de vlasplant, en zijde van de cocons van de zijderups. Deze vezels zijn in natuurlijke staat niet erg lang: vlasvezels kunnen tot 1 meter of meer lang worden, wol tot 20 cm, maar katoenvezels zijn zelden langer dan 3 cm. Om garen te vormen worden de vezels in een lange rij parallel aan elkaar gelegd en in elkaar gedraaid tijdens een proces dat *spinnen* heet.

Na reiniging worden de vezels gekeerd (parallel gelegd) door ze tussen twee rollen door te halen die van puntjes voorzien zijn. Daarna worden

ze gekamd om korte vezels te verwijderen en vervolgens in machines gerold die het garen trekken en draaien (twisten), zodat de vezels bij elkaar gehouden worden. Garen worden tenslotte geleverd en om spoelen heen gewikkeld voor transport. Het spinnen gebeurde aanvankelijk op een hangende stok die verzwaard was om hem een draaiende beweging te geven. De uitvinding van het *spinnewiel* was een eerste stap naar mechanisatie. Met de *spinning jenny*, een uitvinding uit ca. 1764 van de Engelsman James Hargreaves (ca. 1719-1778), waarbij verschillende draden terzelfder tijd worden gesponnen, werd de basis gelegd voor industriële productie (afb. 1). Richard Arkwright (1732-1792) mechaniseerde een paar jaar later het proces door de spinmachine op een waterrad aan te sluiten, waarna Samuel Crompton (1753-1827) de voordelen van beide machines wist te combineren in zijn *spinning mule* (1779): de snelheid werd opgevoerd en de kwaliteit van het garen aanzienlijk verbeterd.

Afb. 1: Spinnmolens in gebruik in de tweede helft van de XVIIIe eeuw

Om garen te verwerken tot een afgewerkt product bestaan twee technieken: *breien* en *weven*. Bij breien wordt het garen aan elkaar geknoopt, wat sinds lang toepasbaar is bij de vervaardiging van kousen, truien en dameskleding. Met handweefgetouwen, reeds in

gebruik in de Oudheid, wordt het garen dooreen geweven tot stof, die op builen (rollen) wordt gemaakt voor de fabricatie van kleren of bekleding. Met het machinaal weefgetouw, ontwikkeld door Edmund Carwright (1743-1834) in 1785, werd de schietspoel op mechanische wijze langs de schering (lengtedraden van het weefsel) getrokken (afb. 2). De Fransman Joseph-Marie Jacquard (1752-1834) mechaniseerde in 1801 het weefproces van gecompliceerde weefsels door het weefgetouw te besturen met behulp van ponskaarten, waardoor de schering op het juiste ogenblik naar boven of beneden werd bewogen. Tenslotte werd ook het *drukken* van weefsels in de loop van de XIXe eeuw sterk verbeterd, waardoor het aantal patronen toenam¹.

Bronnen voor de geschiedenis van de textielbedrijven

Dit historisch onderzoek naar het bestaan van textielbedrijven bleef beperkt tot de stad Geraardsbergen tijdens de XIXe eeuw. Overigens een boeiende periode omdat vooreerst de hoger vermelde innovaties in de textielsector in combinatie met de introductie van de stoomkracht in ruimte en tijd verspreid raakten.

Het begrip “*textielbedrijf*” werd vrij ruim genomen en slaat op elke bouwconstructie of locatie (werkplaats, atelier), waarbij één of meerdere personen instaan voor de fabricatie of de afwerking van kledij of bekleding (spinnen, weven, verven, bleken, bedrukken...).

De kantnijverheid, die samen met de linnenweverij reeds rond 1650 bloeide en haar hoogtepunt bereikte omstreeks het midden van de XIXe eeuw, wordt hier volledig buiten beschouwing gelaten. Deze eerder ambachtelijke bedrijfstak, met uitzondering van de talrijke kantscholen (in 1833 telde de stad 21 “*écoles de travail*”, een privé-initiatief waardoor 230 jonge meisjes werden opgeleid tot kantwerkster), gebeurde vooral thuis.

Het *bedrijfsarchief*, dat ons de meest directe informatie kan verschaffen over de lokale textielindustrie, is quasi onbestaand. Wellicht is nog heel wat archief van de voormalige weverij *Flamant*, dat minutieus werd bijgehouden, bij de nazaten in Geraardsbergen aanwezig, maar zekerheid hieromtrent is uitgesloten. Persoonlijke vaststelling in 1976 van de ongemeende chaos van brieven, facturen, werkstaten... die in de oude fabrieksgebouwen lagen rondgeslingerd vermoeden het ergste².

Met de “*Bevolkingstelling van 10 vendémiaire an IV*” (1796), de “*Gemeenteopgave der Fabrieken en Werkwinkels binnen Geerardsbergen op 31ste december 1819*” en de *industriële tellingen* in 1846, 1880, 1896 en 1910 uitgevoerd door het Ministerie van Binnenlandse Zaken, krijgen we met behulp van cijfermateriaal een duidelijker beeld van de evolutie van de textielnijverheid in de Denderstad tijdens de XIXe eeuw.

De “*Wegwijzers*”, die vanaf 1854 textielbedrijven met naam en per gemeente aanduiden, zijn niet steeds accuraat qua aanduiding van jaartallen van aanvang of stopzetting van de bedrijfsactiviteit. Hetzelfde dient gezegd van de *Almanach du Département de l'Escaut* (vanaf 1809 tot en met 1815) en diens opvolger de *Provincialen Almanak van Oost-Vlaanderen* (vanaf 1827 tot en met 1835).

Het *Kadasterarchief* vormt de basis van onderhavige studie. Hieruit kunnen gegevens worden geplukt zoals: de aard en de opeenvolgende eigenaars van een bepaald perceel en de mutaties van dat perceel d.m.v. be- of verbouwingen. Voor elke transactie (verkoop, erfenis, schenking of overlating) wordt vanaf 1833 verwezen naar een notariële akte. Perceelwijzigingen zijn vaak niet exact gedateerd (aangifte en feitelijk bouwjaar vallen niet steeds samen). Uit deze studie is meermaals gebleken dat dit fiscaal archief verre van perfect is. Zo werden textielbedrijven, jaar na jaar opgesomd in de “*Wegwijzers*”, niet teruggevonden in het Kadaster. De eigenaars konden gemakkelijk worden opgespoord, maar geen van hen bezaten, behalve één of meerdere huizen, een bedrijf. Naar mogelijke verklaringen zal verder in deze studie worden gezocht.

Technische innovaties, zoals de invoering van stoommachines, gas- en elektrische motoren, zijn op te sporen in de verslagen van de onderzoeken “*de commodo et incommodo*” (afgekort C en I), die berusten vanaf 1834 in het Modern Gemeentearchief (MGA) van het depot van het Rijksarchief te Ronse (RAR). Voor de textielbedrijven uit het laatste kwart van de XIXe eeuw zijn vooral de “*Annexes au Moniteur Belge. Recueil spécial des actes et documents relatifs aux sociétés*” van belang. Hierin zijn vanaf 1872 de stichting, balansen, wijziging en opheffing van bedrijven, maatschappijen en vennootschappen opgenomen.

Bedroevend is wat ons rest van het beeldmateriaal van de XIXe eeuwse textiel fabrieken in de Oudenbergstad. Eén enkele *porceleinkaart* toont ons zo'n bedrijf circa 1850. Verder moeten we het

stellen met *briefhoofden* van bedrijfscorrespondentie uit de XIXe-XXe eeuw, een paar oude *postkaarten* (uit de Verzameling van Johny Denie) en eigen *fotomateriaal*. Tenslotte zijn er in de overigens zeer rijke lokale pers nog de enkele *aankondigingen* en *reclames* die naar dit studieobject verwijzen.

Wat de *materiële overblijfselen* betreft, is het evenzeer weinig opbeurend. De meeste industriële relictten, op een paar uitzonderingen na, zijn reeds lang verdwenen. Voor zover ons bekend, staan enkel het oude directeurshuis en een klein, maar sterk verbouwd gedeelte van de weverij van het textielbedrijf *Flamant* in de Denderstraat samen met de aangebouwde arbeiderswoningen rond het fabriekscomplex nog overeind.

Een aantal houten handgetouwen met vliegende schietspoel zouden vóór de sloop (1976 en volgende jaren) in extremis gered zijn, maar of zij nog bewaard zijn en waar zij zich momenteel bevinden, is ons niet bekend. Een magere troost is wellicht dat de “*Edingsestraat*”, waar een deel van het bedrijf langs lag, thans de naam “*Weverijstraat*” draagt.

Beknopte geschiedenis van de Geraardsbergse textielnijverheid tot de Franse Tijd

Geraardsbergen ontwikkelde zich vanaf haar stichting in 1068 in de daaropvolgende eeuwen als een belangrijk centrum van de lakenweverij. Vanaf de XIVe eeuw vond het laken zijn afzet tot in de Duitse Hanzesteden. De *wever* weefde met zijn getouwen de wol tot laken en bracht het naar de *volder* die het in een kuip met voeten en stokken volde en plooibaar maakte. Daarna kwam de *droogscheerder* die het laken effen schoor. Elk van deze beroepen was ondergebracht in een ambacht, dat aan strakke regels gebonden was. Hun loon was laag, terwijl de *lakensnijders*, die voor werk en ruwe stof zorgden, zich konden verrijken. De lakenhandel was bijzonder prijsgevoelig door de politieke fluctuaties die de aanvoer van Engelse wol bepaalde. Ook de weversstad Gent liet in de XIVe en XVe eeuw voortdurend haar invloed gelden.

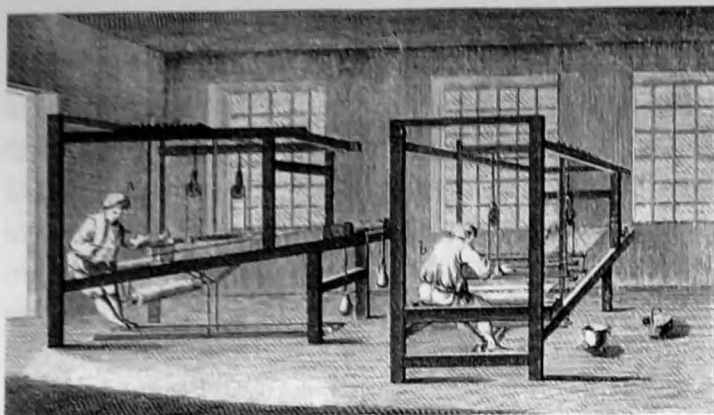
Op het hoogtepunt van de lakennijverheid werd het aantal getouwen te Geraardsbergen op ongeveer 800 geschat, terwijl 17 lakensnijders op de markt werden gelot (1397). De lakenweverij verdween er volledig, nadat in Engeland in de

eerste helft van XVe eeuw de wol zelf werd geweven. De genadeslag werd toegebracht door de diverse oorlogen die de Denderstad teisterden, zoals tijdens de Gentse opstand in 1380-1386, de vreselijke verwoesting in 1381 door Lodewijk van Male en de plundering door de Gentenaars als door de troepen van Filips de Goede in 1452-1453. Latere pogingen om de vervallen lakennijverheid op te helpen, waren vruchteloos door de continue aanvoer van Engelse en Hollandse lakens.

De kantnijverheid en de tapijtweverij kwamen in de loop van de XVIe eeuw tot ontwikkeling. Na de godsdienststroeibelen in 1578-1585, wisten deze bedrijfstakken tijdens de economische herstelperiode in de eerste helft van de XVIIe eeuw aan belang te winnen³. In 1533 was er reeds sprake van een aantal vlashandelaars te Geraardsbergen, maar de lijnwaadindustrie zou pas rond 1650 volledig doorbreken, omdat zij, samen met Aalst, een steeds groter deel van de Schelde- en Denderproductie kon aantrekken, zonder de relatieve bloei van Oudenaarde te ondermijnen. De Geraardsbergse markt draineerde tevens een deel van de Henegouwse productie, waardoor reeds vroeg een twist ontstond met Ath, dat zelf die functie wou vervullen.

Na de Spaanse Successieoorlog, waarbij de doortocht van troepen de linnenaanvoer naar Geraardsbergen tijdelijk verstoorde, kwam onder het Oostenrijkse Bewind een periode van relatieve welvaart tot stand. De lijnwaadproductie werd opnieuw opgevoerd, mede dank zij de inbreng van de talrijke boeren op het platteland, die het als een welgekomen bijverdienste beschouwden tijdens de wintermaanden. Naast het linnen wist ook het vlasgaren, dat door de vrouwen tot kant werd gemaakt, zowel de stad als de omliggende dorpen te veroveren⁴.

De nijverheidstelling uit 1738 geeft ons vooreerst cijfers over die ambachten die het textielgebeuren te Geraardsbergen op dat ogenblik bepaalden: 37 linnenwevers (34 meesters en 3 leerlingen), 92 kleermakers (48 meesters, 16 knechten en 28 leerlingen), 208 kantwerksters (14 meesters en 204 leerlingen), 12 blauwververs (10 meesters en 2 knechten) en 11 hoedenmakers (6 meesters en 5 knechten). Met de komst van de Franse bezetter zouden deze stedelijke corporaties voorgoed verdwijnen...⁵

Afb. 2: weefgetouwen in gebruik in de tweede helft van de XVIIIe eeuw

Geraardsbergen versus "het Manchester van het Vasteland"

De bevolkingstelling van 10 vendémiaire an IV (1796) illustreert duidelijk de nauwe verbondenheid van de Geraardsbergse bevolking met de textielnijverheid op het einde van het Ancien Régime. De stad telde toen 5895 inwoners, waarvan 1642 kinderen jonger dan 12 jaar. Minstens 20 % van de actieve bevolking (= minder dan 4000 personen) zocht zijn broodwinning in de kledingsindustrie. Numeriek werd de grootste groep gevormd door de kantwerksters (146 personen); daarna volgden de wevers (127) en de kleermakers (121). Aan het spinnewiel werkten 89 mensen (84 vrouwen en 5 mannen), gevolgd door de naaisters (27), de hoedenmakers (19), de blauwververs (4), de twijnders (2) en 1 breister. Minder in aantal, maar ook meer gefortuneerd, waren de handelaars in textielproducten. Zij deden handel in stoffen (7 personen), lakens (6), linnen (4), katoen (3), lompen (3), kant (2), kousen (2) of garen (1)⁶. Het is dan ook niet verwonderlijk, maar wellicht overdreven, dat de Franse heerser in 1812 vaststelde dat "*les 3/4 de la classe ouvrière de Grammont sont tisserans, ceux qui ont quelque aisance tissent du fil du pays pour leur propre compte ; les autres tissent des calicots...*"⁷. Het spinnen en weven werd in Geraardsbergen dan ook bij de aanvang van de XIXe eeuw nog volledig als huisnijverheid beoefend en elke mechanisering die de sector doormaakte ging helemaal aan de stad voorbij.

Een mechanisering die zich inmiddels wél voltrok in de lokale katoenindustrie van de provinciehoofdplaats Gent. Na een aantal studiereizen naar Engeland in 1797-1798, slaagde **Lieven Bauwens** (1769-1822) er in een mechanische katoenspinmolen, de zgn. *mule jenny* mits de nodige know-how in de Arteveldestad te introduceren. Hij richtte in 1800 zijn eerste mechanische

katoenspinnerij op in het voormalig Kartuizerklooster. De volgende jaren wist hij zijn zaak uit te breiden in het Norbertijnenklooster te Drogen en plaatste een aantal mule jennies in de gevangenis van Gent, later ook in die van Vilvoorde en Hemiksem. Zijn succes zette anderen ertoe aan een mechanische katoenspinnerij op te starten. Sindsdien kende de katoennijverheid te Gent een enorme ontwikkeling, dank zij haar gunstige ligging en haar uitgebreid net van waterlopen en kanalen verbonden met een dichtbevolkt hinterland. In 1806 telde men te Gent 6 katoenspinnerijen en geen katoenweverijen, vijf jaar later waren er reeds 23 katoenspinnerijen en 15 katoenweverijen. Meteen kwam ook de gemechaniseerde fabrieksarbeid op gang. Een arbeider uit de industrie kon nu 300 el per week produceren, terwijl een thuis-wever maximaal 74 el voortbracht. De nieuwe industrie had een grote nood aan werkkrachten. Waren er in 1803 nog maar 227 werklieden in de spinnerijen werkzaam, dan bereikte de Gentse katoennijverheid een eerste hoogtepunt in 1810-1812 met ongeveer 10.000 werklieden⁸. De Gentse katoenfabrikanten ronselden goedkope werkkrachten zelfs ver buiten de eigen stadsgrenzen of het omliggende platteland. Talloze wevers tot in het Franse Département du Nord (Arras, Saint-Quentin, Avesnes) gingen voor hun rekening aan de slag. Spinnerijen werden door Gentenaars opgericht in Oudenaarde, Tronchiennes en Parijs. Wellicht in deze optiek valt te verklaren waarom **Joachim Claude Greban**, textielfabrikant te Gent en te Oudenaarde, circa 1808 een katoenweverij te Geraardsbergen opzette. Vond hij niet in deze stad een groot potentieel aan wevers? Zijn onderneming zette enkele tientallen mensen aan de weefgetouwen, het succes bleef echter uit en zijn bedrijf sloot in 1811. Een nijpend gebrek aan grondstof, veroorzaakt door de continentale blokkade van Napoleon, lag hier aan de basis⁹.

Maar de zin tot succesvol ondernemen kon ook in tegengestelde geografische richting gebeuren. Dit mocht **Pierre-Joseph Van Huffel** (1769-1844) (afb. 3) ervaren. Zijn aanleg en grote ijver voor de teken- en schilderkunst zorgde ervoor dat hij zijn geboortestad Geraardsbergen verliet voor de Academie te Gent, waar hij met succes in 1786 een artistieke opleiding afrondde. Nadien trok hij naar Antwerpen bij meester Willem Jacob Herreyns (1742-1827) en vergezelde hem naar Mechelen waar zij 7 jaren samen werkten. Vanaf 1796 en volgende jaren nam hij met zijn schilderijen (meestal portretten en religieuze onderwerpen) deel aan het

Salon van Gent. Het ging hem als kunstschilder voor de wind, vooral na zijn definitieve vestiging in de Arteveldestad in het begin van 1800: directeur van de Academie voor Schone Kunsten in 1808, eerste voorzitter van de Maatschappij voor Schone Kunsten in 1809 en conservator van het museum van de Academie in 1810. Maar het is, dank zij zijn huwelijk met *Marie-Antoinette Van Damme* (°1770) in 1797 dat zijn belangstelling werd gewekt voor de textielnijverheid. Zo bezat zijn schoonfamilie een bloeiende lakenhandel in de Brugstraat te Geraardsbergen, terwijl de oom van zijn echtgenote *Guillaume Spitaels* (1744-1803) was. Deze hoedenmaker op de Grote Markt zag zijn zonen zich verrijken in de linnenhandel in Geraardsbergen en Brussel, maar ook de kinderen van zijn broers maakten fortuin in de lijnwaadnijverheid en het bankwezen. Het spreekt vanzelf dat Van Huffel vanuit Gent bijzonder goede banden bleef onderhouden met meerdere leden van de familie Spitaels tot aan zijn dood. Met zijn verhuis in 1813 van de Ottogracht naar het fraaie barokhuis "*De Pelikaan*" in de Sint-Katelijnestraat nr. 7, begon Van Huffel zich te ontpoppen als een gedreven ondernemer. Om de hoek, dicht bij zijn woning, was hij vanaf dat ogenblik eigenaaruitbater van de katoenspinnerij "*Pieter Van Huffel en Compagnie*", gelegen Oudevest nr. 30. Zijn onderneming bleek succesvol, in 1817 werkten er reeds 780 arbeiders. Zijn spinmachine werd echter aangedreven door een rosmolen, wat maakte dat zijn productie heel wat lager lag dan de gemechaniseerde moordende concurrentie.

In het "*Manchester van het Vasteland*", zoals Gent vaak wordt omschreven, had de stoommachine in de katoennijverheid reeds zijn intrede gedaan in 1803, maar het duurde tot 1819 voor een langzame verspreiding plaatsvond. De katoenfabrieken konden opnieuw op volle toeren draaien dank zij het heffen van invoerrechten op de Engelse producten na 1820 en het openen van een nieuwe markt in Nederlands-Indië. Toen Van Huffel in **februari 1823**, na een moeizaam "*de commodo et incommodo*" onderzoek, zijn "*dampkunst-werktuig*" in zijn bedrijf mocht installeren, was hij dan ook pas de zevende fabrikant op rij die in Gent opteerde voor de stoomkracht als nieuwe energievorm! We moeten wachten tot **1838**, dus nog anderhalf decennium voor de eerste stoommachine haar intrede deed in Geraardsbergen! Hieruit blijkt hoezeer de omgeving en het economisch klimaat een fundamentele rol spelen bij het al dan niet doorvoeren van innovaties

of vernieuwingen. In Geraardsbergen was in 1823 het Ancien Régime nog duidelijk niet voorbij en was enige progressieve ondernemingszin bij de lokale fabrikanten helemaal zoek. Van Huffel was duidelijk de goede weg ingeslagen: in 1828 vroeg hij bij het Gentse stadsbestuur een nieuwe (of een tweede?) stoommachine aan en liet een directeurswoning optrekken in de toen moderne late empire stijl. Na zijn overlijden in 1844 liet hij een katoenspinnerij en -weverij na met 776 m² grondoppervlakte, een groot herenhuis (192 m²) en een tiental arbeidershuisjes (10 à 20 m²). Zijn katoenfabriek zou jarenlang door de nieuwe eigenaars onder de firmanaam "*Desmet-Guequier en Compagnie*" verder werken. Mits tal van verbouwingen maar ook nieuwbouw is heden ten dage in het complex het "*Museum voor Industriële Archeologie en textiel*" (M.I.A.T.) ondergebracht¹⁰.

Afb. 3: Pierre-Joseph Van Huffel (1769-1844)

Van de Hollandse Tijd tot de textielcrisis van 1845-1850

Op 31 december 1819 werd door de Hollandse bewindslieden de algemene economische toestand van Geraardsbergen doorgelicht op basis van een aantal summere statistische gegevens (aard en aantal bedrijven, werktuigen, aantal werklieden en hun loon). Zo telde men voor de textielsector

50 *kleermakerijen* (waarbij 30 arbeiders werkzaam), 8 *naaiwinkels*, 3 *matrassenmakerijen*, 3 *modegoedmakerijen*, 4 *blauwdrukkerijen* (6 arbeiders), en 2 *hoedmakerijen* (4 arbeiders). De eerste vier soorten bedrijfjes werkten voor de lokale markt, terwijl de overige 3 voldeden aan de binnenlandse vraag. Net zoals in de volkstelling van 1796 was het aantal kleermakers bijzonder hoog, doch kregen zij het laagste loon (30 cent als gemiddeld dagloon). Ook de productie van matrassen was weinig lucratief (35 cent); werken in de overige bedrijfjes bracht 51 tot 60 cent op. Met uitzondering van de naaiwinkels, was er weinig werk, zodat de algemene toestand van de textielsector voor de jaren 1814-1819 als “matig” werd beoordeeld.

Opvallend is dat met geen woord werd gerept over werk en loon van de talrijke groep wevers, spinsters en kantwerksters in de stad. Hun werk gebeurde thuis en hetgeen zij voortbrachten of verdienden was blijkbaar niet te becijferen¹¹.

Zoals hoger vermeld, zorgde het Hollands Bewind voor een gunstig klimaat voor de katoennijverheid, enerzijds na de inperking van de vrijhandel, afgekondigd na de aanhechting van Holland in 1815, door de import van Engelse textielproducten te belasten, en anderzijds door de openstelling van de Nederlands-Indische markt. Een evolutie die ook aan Geraardsbergen niet voorbij is gegaan... Minstens twee katoenspinnerijen zagen er in deze periode het daglicht. De Belgische Omwenteling van 1830 deed evenwel het tij keren: de Nederlands-Indische koloniale markt viel abrupt weg, de Franse markt bleef op dat ogenblik door hoge toltarieven gesloten en de nieuwe staat België werd overstelpt met Engelse producten. De toestand verbeterde echter geleidelijk¹². In 1837 werd in de Denderstad een nieuwe katoenspinnerij opgericht die later werd uitgebreid met een weverij- en ververijafdeling (1845). Een indicatie voor een gunstiger economisch klimaat was de installatie van stoommachines in de bestaande textielbedrijven (1838, 1842). Hierdoor werd de productie aanzienlijk opgedreven. De eerste industriële telling uit 1846 telde 6 *fabrikanten van katoenen weefsels* (slechts 2 konden getraceerd worden in het Kadasterarchief). In deze industrietak werden 64 arbeiders, waarbij 6 jongens van 9 jaar en minder, 12 jongens tussen 9 en 12 jaar, 9 jongens en 6 meisjes tussen 12 en 16 jaar oud, tewerkgesteld. Net als in andere Vlaamse steden op dat ogenblik, werd *kinderarbeid* niet geschuwd! Eén stoomtuig van 4 P.K. werd geregistreerd, wat belachelijk weinig leek in vergelijking met Gent

(35 stoommachines met een totale kracht van 760 P.K.) maar dat toch nog gelijke tred hield met Aalst (eveneens 1 machine van 4 P.K.). Verder werd één *fabrikant van wollen weefsels* genoteerd (mogelijk ook teruggevonden in het AKG (Archief van het Kadaster)). In dit niet gemechaniseerd bedrijfje werkten slechts 2 arbeiders en verder nog 2 jongens van 9 jaar en minder en 1 jongen tussen 12 en 16 jaar. Volledigheidshalve vermelden we hier ook nog de overige bedrijven, die ressorteerden onder de lokale textielindustrie: 2 *linnenblekerijen* (met 10 arbeiders), 1 *kantfabrikant* (5 arbeiders, 25 kinderen), 4 *weefkantfabrieken* (1 arbeider), 4 *hoedenmakers* (2 arbeiders), 38 *kleermakers* (11 arbeiders, 30 kinderen), 1 *blauwverver* en 1 *tapijtwever*. Onduidelijk lijkt de zgn. “*wasfabriek*” (wassen van weefsels of vervaardigen van was voor de lokale kaarsenmakerij?), die naast de 20 arbeiders de hoogste top scoorde qua kinderarbeid: 45 jongeren onder de 16 jaar! In vergelijking met de Franse en Hollandse periode was het aantal hoeden- en kleermakers in 1846 reeds sterk gedaald¹³.

De textielcrisis van 1845-1850

Naast de omringende Oost-Vlaamse steden was Geraardsbergen omstreeks 1840 een belangrijke lijnwaadmarkt. Vanaf dat ogenblik begon in het Vlaamse land overal de achteruitgang van de vlascultuur ten gevolge van de daling van de vlaprijzen, de toename van de import van onverwerkt vlas, evenals de daling van de uitvoer van vlas en lijnwaad. De vlasnijverheid, nauw afgestemd op het landbouwleven, maakte in de periode 1845-1850 een diepe crisis door. In tegenstelling tot de katoenindustrie, was de mechanisatie in de vlasnijverheid door problemen van technische aard zeer laat op gang gekomen; in de Denderstreek was zelfs in 1846 nog geen enkele mechanische spinnerij opgericht. De kwaliteitsverbetering van de mechanisch geweven stoffen maakte het ruwere handgeweven lijnwaad niet langer meer concurrentieel.

Hierdoor kwam de economische basis van de ambachtslui en de handelaars ernstig in gevaar. De lage prijs van het nieuwe ingevoerde of in het land gefabriceerde lijnwaad deed bovendien de lonen en hiermee de kwaliteit van het oude lijnwaad dalen. De interne crisis van de vlasnijverheid ging daarenboven gepaard met een algemene landbouwcrisis. Het uitbreken van de aardappelziekte in 1845, samen met de mislukte oogsten in de volgende jaren, joegen de

landbouwprijzen de hoogte in. Steden en dorpen werden geteisterd door hongersnood, het pauperisme nam overal de overhand¹⁴. Ook Geraardsbergen telde heel wat bedelaars, waarvan het merendeel behoorde tot “*la classe ouvrière de cette ville, dont la majeure partie trouvait ses moyens d’existence dans la tisseranderie*”¹⁵. Het stedelijke weldadigheidsbureau slaagde er niet in de grote toeloop van hongerigen op te vangen, zodat opstootjes zoals op 10 maart 1847 plaatsvonden. Financiële ondersteuning van de rijke burgerij moest er voor zorgen dat de algemene rust bewaard bleef. Het initiatief ging uit van de bankiersdynastie **Spitaels**, die voor belangrijke sommen geld zorgde “*tot aenkoop van aerdappelen om die aen de behoeftigen met 50 per honderd verlies weder te verkoopen*”¹⁶.

Naast de noodlijdende arbeidersbevolking kwam ook de crisis hard aan voor de textielabrikanten. Zij zagen hun productie en tegelijk hun winsten zienderogen dalen. In de hoop op financiële steun van overheidswege voor hun industrie, werd op 10 april 1848 een afvaardiging naar Brussel gestuurd. **J. Stevens-Soens** en **Alexander Bruyneel**, die respectievelijk de kant- en de katoennijverheid vertegenwoordigden, kregen van de Minister van Binnenlandse Zaken plechtig de belofte dat hij een lening van 30.000 Belgische frank zou uitschrijven voor de kwijnende bedrijven uit hun stad. Uiteindelijk zou het bedrag teruggebracht worden tot 20.000 Belgische frank, verdeeld over een beperkt aantal fabrikanten en terug te betalen na een termijn van 3 maanden. Deze overeenkomst werd gesloten te Gent op 17 oktober 1848 tussen de Oost-Vlaamse gouverneur E. de Jaegher en de kersverse schepen **René Spitaels**. Het bankhuis « *Prosper et René Spitaels et Compagnie* » te Geraardsbergen zou voor de uitbetaling van de diverse bedragen zorgen. Het duurde nog tot 1 maart 1849 alvorens het eerste bedrag werd gestort. Onder de gegadigden waren: **Pierre-Joseph Caron**, en **Alexander Bruyneel**, katoenfabrikanten, **Cathérine Kina**, kantfabrikante en **Jean-François** en **Octave Bruyneel**, “*fabricants d’étoffes de crin, crin frisé et de cabas en crin*”. De terugbetaling verliep echter niet volgens plan: zo vroeg Caron-Robyn nog op 24 juni 1859 uitstel van betaling van 1500 Belgische frank aan de Minister van Binnenlandse Zaken, wat betekende dat zijn onderneming na 1850 niet bepaald floreerde¹⁷.

Een brief dd. 8 december 1847 van Auguste De Cock, gouverneur van Oost-Vlaanderen ad interim aan het stadsbestuur van Geraardsbergen en afgedrukt in de lokale pers moest de verarmde bevolking nieuwe hoop geven. Op voorstel van de

heren **P.** en **E. Coumont**, fabrikanten uit Brüssel, zouden met financiële steun van de regering overal in de provincie “*werkhuizen voor het handschoenen kousen maken, in garen, katoen en wol*” worden opgericht en er zouden meteen 50 tot 80 werklieden in dienst worden genomen. De voorwaarde was evenwel dat de stad moest zorgen voor de kosten van huur, verlichting en verwarming van de in te richten lokalen. Het stadsbestuur is blijkbaar op dit initiatief ingegaan want op 12 april 1849 werd gestart met een “*leerwerkhuys*”, waarbij 22 wevers, 22 schietspoelberijders en 10 garenspoelers aan de slag konden. Ze verdienden dagelijks 1,5 tot 3 Belgische frank, wat 3 tot 5 maal het loon was van de thuiswevers. Deze kleine lijnwaadweverij, ondergebracht in het oude klooster van de “*Paterye*”, produceerde een ruim gamma aan textielwaren: “*wollen shawls, gezegd écossais, flaneel voor kleederen, tafeltapyten, damast, modestoffen voor vrouwenkleederen, broekstoffen in wol en katoen, merinos, wollen sargien 8/4, peerdensargien enz.*”. Het nieuwe werkhuis boekte succes want reeds op 13 november 1850 werd een tweede opgericht onder toezicht van **Prosper Spitaels** (1804-1878), bankier en op dat ogenblik liberaal senator van het arrondissement Aalst. In april 1851 werkten er 80 wevers aan een dagloon van 75 centiemen tot 1 Belgische frank. Beide werkateliers zouden een stille dood sterven respectievelijk in 1855 en 1859¹⁸.

De tweede helft van de XIXe eeuw

De tweede helft van de XIXe eeuw betekende voor Geraardsbergen een lange periode van economische voorspoed. De demografische groei ging er hand in hand met de industriële expansie, de uitbreiding van de economische infrastructuur en een groeiende urbanisatie. Het jaar 1849 betekende het startsein van twee nieuwe industrietakken, die een eeuw lang de economische basis van de stad zouden vormen: Guillaume Mertens richtte aan de Hunnegemstraat zijn eerste lucifersbedrijf op, terwijl Eugène Van Landuyt de sigarenfabricatie invoerde. De volgende decennia zou het stadsbeeld grondig worden gewijzigd door de talrijke florissante lucifers- en sigarenbedrijven. Geraardsbergen, van oudsher een handelscentrum met verbindingswegen naar de omliggende steden, werd nog beter bereikbaar door de aanleg in 1855 van de spoorlijn Ath-Geraardsbergen-Aalst-Dendermonde met vertakkingen naar Brussel en Gent en door de kanalisatie

van de Dender in 1867¹⁹. Een uiting van prille industriële ontplooiing vormde de "*Société de Commerce et de l' Industrie*" (1852), waarin een vijftiental succesvolle ondernemers uit de stad zetelden. In 1857 werd met steun van de Kamer van Koophandel van het arrondissement Aalst een Discontokantoor van de Nationale Bank opgericht, dat in de daaropvolgende jaren haar omzet steeds zag groeien²⁰.

De katoenindustrie, na de diepe crisis in de veertiger jaren, genoot niet meteen van dit gunstige economisch en financieel klimaat en kon zich slechts met enige moeite herstellen. Bij gebrek aan concurrentie handhaafden de oude gemechaniseerde katoenbedrijven zich tot 1871. De kantnijverheid, die vele thuiswerkende vrouwen een inkomen verschafte, verdween nagenoeg in dezelfde periode. Met de sluiting van het werkhuis van "*Coumont en Compagnie*" in 1855 vond het gros van de arbeiders werk in de 2 nieuwe katoenweverijen die in deze periode in de Denderstad werden opgericht. Vanaf dat ogenblik nam de katoennijverheid opnieuw aan belang toe en het aantal weverijen groeide snel aan: 5 in 1862, 1 in 1868, 1 in 1870, 1 in 1873 en 1 in 1877. Maar de meeste ondernemers vreesden grote investeringen in de nieuwe productievormen, hun bedrijfjes bleven klein (het gros werd zelfs niet aangegeven bij de Administratie van het Kadaster!) en hadden een minimale bezetting aan machines en werkkrachten. De industriële telling van 1880 sprak dan ook maar van 3 katoen- en linnenweverijen (in plaats van 6), waar 4 bedienden en 49 arbeiders werkten. Hun jaarproductie beliep 89.300 meter stof van katoen of linnen met een geldelijke waarde van 90.500 Belgische frank. Verder werden nog 2 "*ateliers de tissage*" (weefateliers) vermeld met 7 arbeiders en een jaarproductie van 12.500 meter geweven stof (11.900 Belgische frank). Het onderscheid tussen een weverij en weefatelier is hier dus niet meteen duidelijk! De beperkte omvang van de bedrijven en hun gering aantal werknemers zorgde ervoor dat met de grote stakingsgolf die de lucifers- en sigarennijverheid kende in 1886 de textielsector opviel als de grote afwezige.

De nijverheidstelling van 1896 registreerde naast de 2 voornoemde ateliers nog een tiental ondernemers die vooral aan thuiswevers opdrachten gaven, wat betekent dat de huislennennijverheid in de streek van Geraardsbergen nog lang niet verdwenen was²¹.

Van de vele kleine familieweverijen, waarvan de meeste op een paar na circa 1900 verdwenen

waren, wist enkel *Adrien-Auguste Flamant* zijn onderneming vanaf 1892 uit te bouwen tot een modern textielbedrijf met internationale allures. Zijn "*stoomlakenfabriek*", die aan heel wat mensen in de streek werk bood, zou nog vele decennia trotseren...

Historisch overzicht van de textielbedrijven

Dit overzicht, dat in grote mate steunt op de gegevens van het Kadasterarchief, is verre van volledig. Deze beknopte beschrijvende inventaris van de textielbedrijven te Geraardsbergen in de XIXe eeuw kan een eerste aanzet zijn voor dieper wetenschappelijk onderzoek. Een onderzoek dat, op basis van bijvoorbeeld private archieven, kan bijdragen tot een beter inzicht in de socio-economische problematiek die Groot-Geraardsbergen vandaag kenmerkt.

In dit algemeen overzicht, dat de diverse "soorten" textielbedrijven behandelt, wordt de ligging, de grootte (enkel de grondoppervlakte en geen hoger liggende verdiepingen van een gebouw zijn in m² uitgedrukt), de bouwevolutie, de opeenvolgende eigenaars, de technische uitrusting en de begin- en einddatum van elke site in de mate van het mogelijke aangeduid. Hun omschrijving, geschikt volgens de datum van aanvang, wordt vaak begeleid door mutatieschetsen (dit zijn opmetingsschetsen die de wijzigingen doorheen de tijd van een bouwperceel in kaart brengen op basis van het Primitief plan uit 1828 en document 223), een porceleinkaart, oude foto's, een aantal briefhoofden of krantenknipsels. In december 2002 werden die locaties gefotografeerd waar vermoed werd dat daar ooit een textielbedrijf stond.

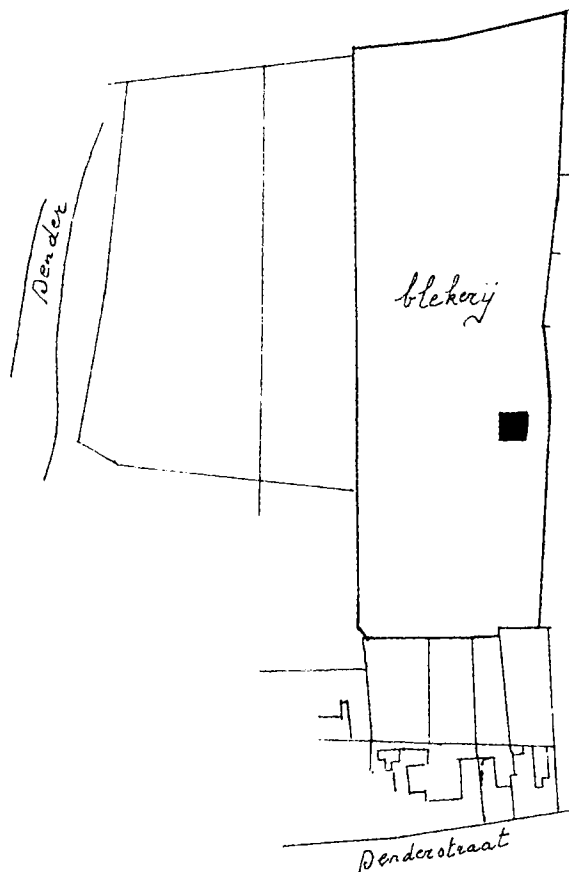
Blekerijen:

Het bestaan van *blekerijen* te Geraardsbergen gaat tot ver terug in de middeleeuwen. Stoffen van diverse aard (linnen, wol, katoen...) werden op bleekvelden gespreid om wit te worden door blootstelling aan de zon of door behandeling met kunstmiddelen. Zo bevond zich in de XVIIIe eeuw links van het Sint-Adriaanskerkhof een "*bleckerije*".²² Tijdens de beginjaren van het Franse regime (1796) telde de stad 4 blekers: *Jean Lestré* (°1732) in de Denderstraat, *Gilles Wambersie* (°1736) in de Zakstraat, *Jean Martens* (°1761) in de Hunnegemstraat en *Jean-Baptiste Van der Beken*

(°1766) aan de Paardenmarkt.

In 1813-1815 bleven in de Denderstad nog 3 linnenblekerijen in bedrijf. Hun uitbaters waren: **Jean-Baptiste Van der Beken**, **Adrien-Joseph Maquestiaux** en **Pierre De Lil**. De twee laatstgenoemden waren ook nog actief tijdens de jaren 1828-1835. Hun respectievelijke adressen waren Denderstraat nr. 25 en Kattestraat nr. 128²³.

De blekerij van Maquestiaux was een langgerekte, rechthoekige partij weiland (Sectie B 89bis, 8780 m²), gelegen achter de straatwand van de Denderstraat en op enige afstand van de Denderoever. Centraal lag het "looghuis" (Sectie B 89ter, 70 m²). De hele site was eigendom van Eugène Germanes (1799-1873), burgemeester te Grimminge. In 1862 werd blekerij en looghuis verkocht aan Jean-Théophile Vanderschueren, veearts te Geraardsbergen. Het looghuis werd het jaar daarop gesloopt en de blekerij werd omgevormd tot hooiland.

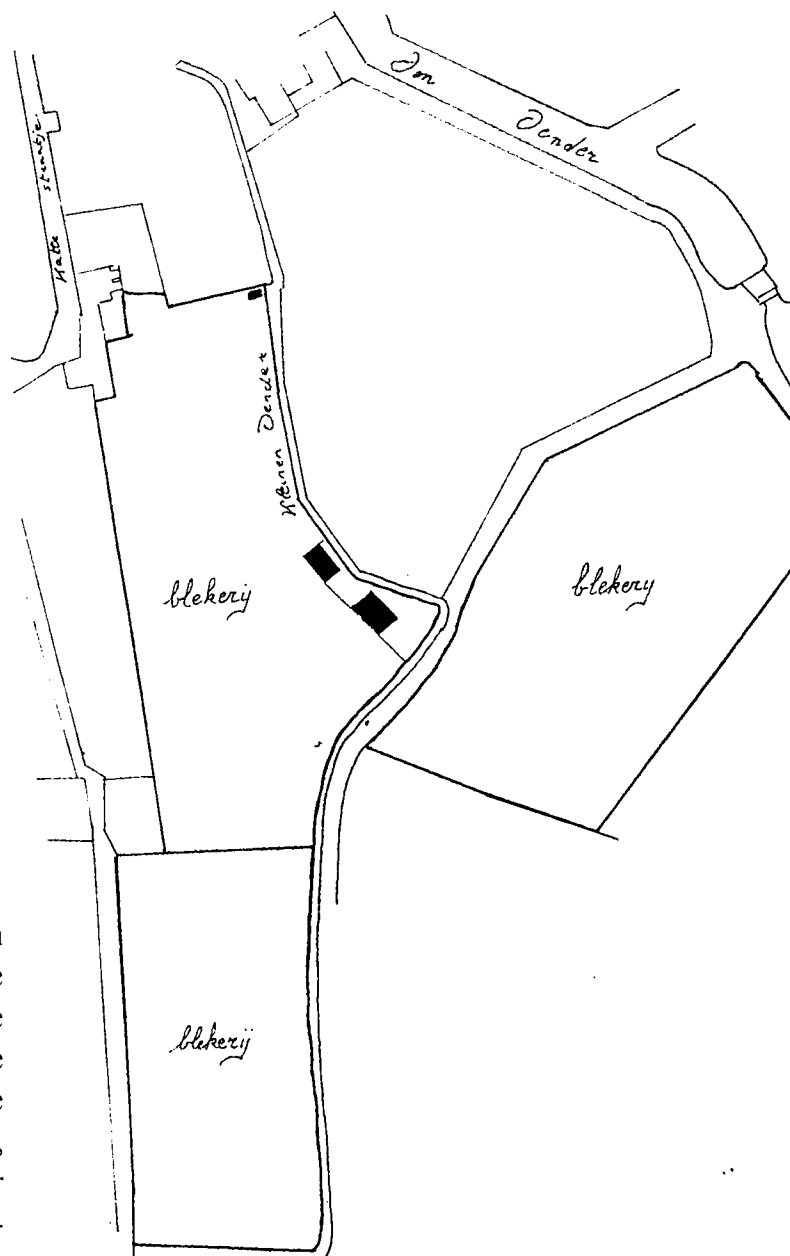

Primitief plan 1828

Pierre De Lil (°1780) verwierf vermoedelijk van zijn stiefvader Jean-Baptiste Van der Beken de blekerijen, gelegen tussen de Kattestraat en de Dender. Het betrof drie grote, haast rechthoekige partijen weiland, afgezoomd door de Kleine Dender. Het grootste bleekveld (Sectie A 502, 8640 m²) lag langs de Denderoever tegenover de "stadsbinnenmolens", die in oorsprong toebehoorden aan de Sint-Adriaansabdij. Op het tweede veld (Sectie A 499, 8210 m²), tussen de Kattestraat

en de Kleine Dender, bevond zich het "looghuis". Deze constructie (later omschreven als "washuis"), waar het linnen werd geloofd, bestond uit twee tegenover elkaar liggende, rechthoekige gebouwen (Sectie A 500, 440 m²) langs een meander van de Kleine Dender. Een derde bleekveld (Sectie A 539, 6160 m²) lag eveneens langs de Kleine Dender en sloot aan bij de eerste weide.

Bij de verdeling in 1860 kwamen blekerijen en washuis toe aan **Pierre-Jacques, Jeanne en Sophie De Lil**, die zij gezamenlijk uitbaatten tot 1892. Met de kanalisatiewerken aan de Dender werd de linnenblekerij langs die zijde in 1868 ingekrompen tot 6050 m². Van 1892 tot 1908 bleven de zusters De Lil hun familiebedrijf runnen. Het washuis kreeg vanaf 1909 een agrarische bestemming en werd volledig gesloopt in 1912²⁴. Vandaag is nog een groot gedeelte van dit gebied, bekend als "De Bleek" (intussen quasi volledig begroeid met secundair bos), bewaard gebleven dank zij het beschermingsbesluit van 28 augustus 1942.

Primitief plan 1828

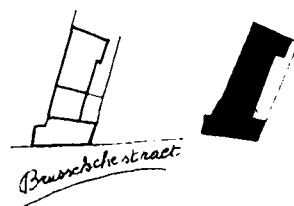
Blauwververijen en kalenders:

Beide industrietakken bestonden te Geraardsbergen reeds tijdens het Ancien Régime en heel vaak bezat de blauwverver ook een kalender, die in beweging werd gebracht door een paard ("kalanderpaardenmolen"). De "kalander" was een soort van mangel, bestaande uit twee of meer rollen waartussen men weefsels, onder verwarming en sterke drukking, lieten lopen om ze glad en glanzig te maken. Het procédé van "blauwverven" kan omschreven worden als het kleuren van katoen en linnen (hemelsblauw, Parijs of Napoleonsblauw, koningsblauw), wol (hemelsblauw, bleu de France, kaliblaauw) en zijde (bleu Raymond).

De nijverheidstelling van 1738 registreerde in de Denderstad 10 blauwververs met 2 knechten in dienst; met ingang van de Franse periode (1796) was hun aantal geslonken tot 4. Dit waren: *Jacques Rens* (°1752) in de Vredestraat, *Adrien Dubois* (°1754) in de Gentsestraat, *Gérard Dara* (°1736) in de Karmelietenstraat en *Charles Willekens* in de Buizemontstraat²⁵. In 1819 werden 4 "blauwdrukkerijen" geteld met 6 werklieden, maar vermoedelijk werd het verven en het bedrukken van weefsels hier door elkaar gehaald. Pas in 1829-1830 vermeldt de Wegwijzer de blauwververs met naam: *Gérard Bijl*, *J. Giladen* en *weduwe Dara*. Volgens diezelfde reeks was in 1835 alleen *Gérard Bijl* als blauwverver werkzaam in de Vredestraat nr. 460²⁶. Vier jaar later vinden we *Jean-Philippe Leclercq* in dezelfde straat en in dezelfde hoedanigheid terug. Op 5 maart 1840 verkocht *Adrienne-Ghislaine Bruyneel*, "teinturière en bleu", voor notaris Bijl eveneens in de Vredestraat een huis aan *Pierre-François Prové*, op dat ogenblik particulier te Geraardsbergen. De industriële telling van 1846 duidde slechts één blauwverver aan. Later stonden *Prové en Bijl* bekend als blauwverver tijdens de periode 1856-1887²⁷.

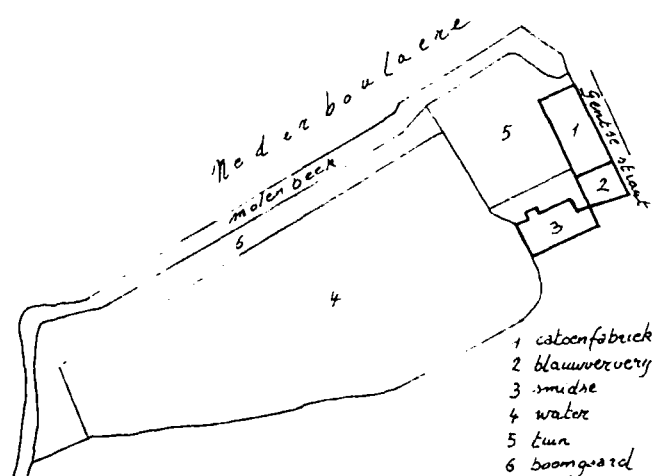
Voornoemde blauwververs waren volgens de Administratie van het Kadaster geen eigenaars van een blauwververij. De oudste die zij wel vermeldt behoorde toe aan *Charles Bogaert* (°1767), zoutzieder en burgemeester van Geraardsbergen in 1811-1830. Deze ververij (Sectie B 683^{1bis}) (zie MS nr. 3) had een oppervlakte van 130 m² en was gelegen in de "Brusselschestraat", thans Abdijstraat. Aan het gebouw paalde een kalanderpaardenmolen (Sectie B 683^{2bis}), die eveneens in het bezit was van Bogaert. Deze

industriële bedrijvigheid vereiste een grotere grondoppervlakte (210 m²). Ververij en molen staakten vermoedelijk hun activiteiten vóór 1835. In 1837 verliet Charles Bogaert voorgoed de stad. Charles Van Der Eecken, hotelier te Geraardsbergen, werd voor 1845 eigenaar van beide bedrijfjes, maar liet ze in 1849 ombouwen tot 4 woningen.

1849 (schets 32)

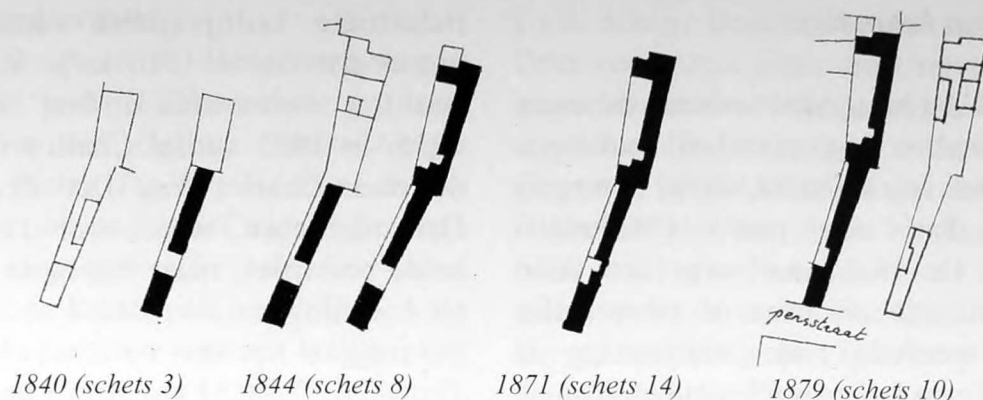
Een andere blauwververij, die in hetzelfde gebouw naast een smidse was ondergebracht (Sectie A 50, samen 530 m²), was gelegen aan de Gentsestraat en maakte deel uit van de katoenspinnerij van *Lejeune-Wanten en Compagnie*. Deze onderneming, die in 1825 was opgericht, werd in 1845 verkocht aan *Jean-Philippe Plettinck*, een handelaar uit Gent. Het is onduidelijk of de nieuwe eigenaar het bedrijf verder uitbaatte. In 1856 liet hij 240 m² van de gebouwen slopen, wat overeind bleef werd omgevormd tot woning.

1856 (schets 1)

Ook in een deel van de katoenspinnerij (Sectie B 397^b) van *Pierre-Joseph Caron-Rohyn*, die in bedrijf was van 1837 tot 1877, en gelegen in de Vredestraat rechtover het stadhuis, was naast een kalender ook een blauwververij aanwezig. De ververij moet er vermoedelijk gekomen zijn in 1844, toen hij zijn onderneming aanzienlijk uitbreidde. Vanaf dat ogenblik was er ook sprake van een "katoenstoomververij en -weverij" (zie verder)²⁸.

Tenslotte was er ook de ververij en de kalender

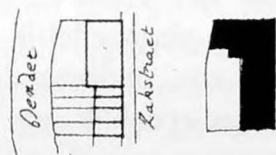

(Sectie B 109^a, samen 600 m²) van de gebroeders **Charles-Joseph** (°1821) en **Auguste-Edouard Antheunis** (°1827), beide lucifersfabrikanten te Geraardsbergen. Deze heren verwierven door aankoop voor notaris De Clercq van Victoire Ceuterick, weduwe van François-Philippe De Brabander, handelaar te Geraardsbergen, op 16 januari 1850 een oliepaardenmolen en 4 aanpalende huisjes, gelegen in de Zakstraat. Zij vormden de molen om tot een kalender annex ververij. Al in hetzelfde jaar kregen ze van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen de toestemming om een stoommachine in hun bedrijf te plaatsen. De voorwaarden waren evenwel dat de fabrieksschouw 20 meter hoog moest zijn en dat *“le résidu et les eaux sales du colorée provenant de la teinturerie ne pourront s’écouler ni être versées soit dans la rue, ni dans la Dendre derrière la teinturerie »*. Het kleuren van de weefsels was inderdaad een zeer vervuilende activiteit en het was dan ook bijzonder aantrekkelijk om het gekleurde afvalwater te loodsen in de aanpalende rivier. De vraag blijft evenwel waar het vervuilde water dan wel terecht kwam. Op 22 maart 1856 verkocht Auguste-Edouard Antheunis voor notaris J.L. De Clercq aan zijn oudere broer alle rechten van het bedrijfsgebouw met voornoemde 4 huisjes inclus. Hierdoor kon hij zich nu, samen met zijn andere broer, Paul-Ghislain Antheunis (1820-1879), volledig toewijden op de uitbouw van hun lucifersbedrijf in de Gasthuisstraat. Ververij en kalandermolen bleven werken tot 1865, het jaar waarin het hele bouwblok (een vijftiental percelen langs de Denderoever nabij de brug) moest wijken voor de kanalisatiewerken en de aanleg van de Zakkaai²⁹ (afb. 4).

Volledigheidshalve valt nog te melden de weverij en ververij (Sectie A 482, 120 m²), in 1850 opgericht in een oliepaardenmolen, in oorsprong een oude watermolen en gelegen aan de Kleine Dender bij Tussenbrugge (thans de hoek Grotestraat - Begijnhofkaai). De uitbaters bleven onbekend, maar het gebouw behoorde toe aan de nazaten van Jean-François Spitaels (1743-1816), bankier te Geraardsbergen. Het bedrijfje verdween al in 1853 wegens de heersende textielcrisis.

Afb. 4: het bouwblok langs de Dender verdween samen met de Zakstraat door de kanalisatiewerken in 1865

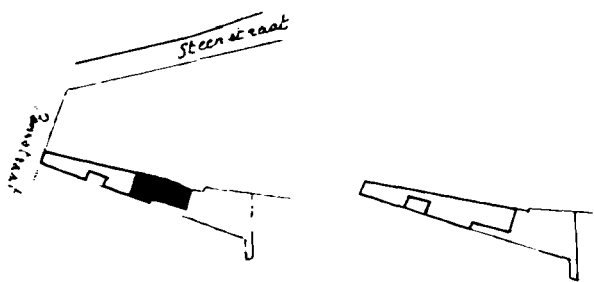

1851 (schets 2)

Kalenders waren niet steeds verbonden met een (blauw)ververij. Gegevens over kalenders in de Oudenbergstad voor 1830 zijn eerder schaars. In 1735-1736 gebeurde het meten en het zegelen van de stukken lijnwaad, die op de markt verkocht

werden, op de zolder van de "callandermeulen", gelegen aan de Oudenaardse Poort. Op 10 juli 1809 leverde *François Vandermaelen* een hoeveelheid stoffen af die hij "gekalandert" had voor rekening van Bartholomeus Van Damme, lakenhandelaar te Geraardsbergen³⁰. Op 28 april 1818 besloot het Geraardsbergse stadsbestuur op de Vesten tot afbraak van "une vieille maison dans on quelle se trouve placé un calandre, tombant en ruine...".

De kalenderpaardenmolen (Sectie B 481bis, 350 m²) van *François Van Vaerenberge* in de Vredestraat was dan weer verbonden met een oliepaardenmolen (Sectie B 481ter, 180 m²). Deze heer uit Bever was reeds eigenaar (en uitbater?) van de molen bij de eerste kadastermetingen in 1819. Hij verkocht hem voor 1845 door aan zijn verwanten, *Martin* en *Michel*, landbouwers te Bever, en *François Van Vaerenberge*, chirurg te Geraardsbergen. Eveneens vóór 1845 verwierf *François-Michel Van Vaerenberge*, dokter te Lillo en later handelaar te Geraardsbergen, door verdeling de kalendermolen. In 1849 stelde hij de molen buiten gebruik. Het leegstaande gebouw werd vanaf 1855 gebruikt als tabaksfabriek, die op zijn beurt in 1866 werd omgebouwd tot woning³¹.

1866 (schets 66)

Stoffendrukkerijen

Het bedrukken van weefsels was reeds in de XVIIIe eeuw wijd verspreid, zo was het aantal katoendrukkerijen te Gent van 7 in 1775 gestegen tot 20 in 1794. In Geraardsbergen kende deze techniek, op een paar uitzonderingen na, helemaal geen succes. In de Franse Tijd, van 1809 tot 1815, werkten de linnendrukkerijen van *Jean Van Ophem* en *Jean-Baptiste Dara*. De Hollandse administratie (1819) noteerde 4 "blauwdrukkerijen", maar, zoals hoger vermeld, is het onduidelijk of het hier gaat om het blauwverven dan wel het bedrukken van stoffen³². Het duurde nog tot 1858 alvorens opnieuw, een weliswaar kleine katoendrukkerij het levenslicht zag. De aanvang van het bedrijfje verliep echter niet vlekkeloos. *Joseph Toegaerts*, afkomstig uit Brussel, was zonder vergunning in een gebouwtje achter zijn woning (Sectie A 201) in de Karmelietenstraat

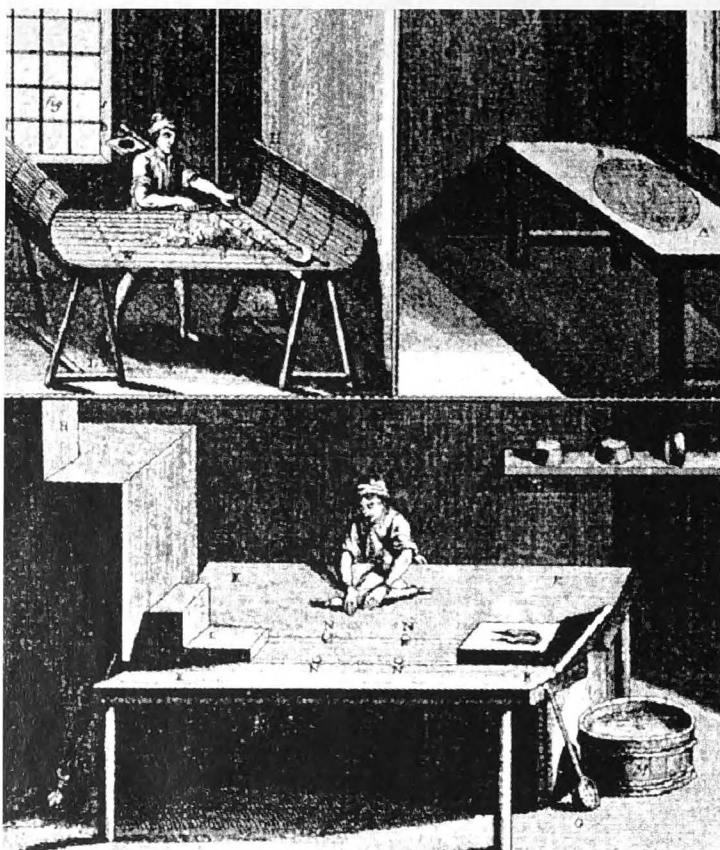
begonnen met het bedrukken van katoenen stoffen. Hoewel hij geen arbeiders in dienst had en slechts over één werkbank beschikte, bleek hij bijzonder luidruchtig voor zijn overbuur, de schrijver Tacite-Egide Bijl. Deze laatste legde twee bezwaarschriften neer op 12 mei en 10 juni 1858, waardoor Toegaerts verplicht werd "*sa profession infernale*", zoals Bijl het omschreef, tijdelijk stop te zetten en een vergunning aan te vragen. Mits enige voorwaarden werd hem op 31 juli 1858 door de Bestendige Deputatie van Oost-Vlaanderen de toestemming verleend zijn bedrijf verder te zetten. Een brief van textielabrikant Pierre-Joseph Caron-Robyn (zie verder) aan hoger vermeldde instantie om de zaak zo snel mogelijk in het voordeel van Toegaerts te beslechten, omdat "*il est père de famille de sept enfants en bas âge n'ayant d'autres ressources que sa table à imprimer quelques coupons d'étoffes pour les particuliers*" bleek totaal overbodig omdat hij pas verzonden werd op 6 augustus en dus de beslissing al gevallen was... In 1896 telde Geraardsbergen één stoffendrukkerij, die werk bood aan 3 arbeiders³³.

Hoedenmakerijen:

Hoedenmakers genoten tijdens het Ancien Régime groot aanzien en waren opgenomen in de Sint-Niklaasgilde, die vooral de winkeliers van de stad samenbracht. Haar oudste charter zou teruggaan tot 1412³⁴. Zoals hoger vermeld, vonden er in 1796 nog 19 mensen hun broodwinning in het vervaardigen van hoeden, dat in hoofdzaak een artisanale activiteit inhield die vooral thuis plaatsvond. In 1809 telde Geraardsbergen 3 "*chapelleries*", waarin 14 arbeiders werkten voor de lokale markt (afb. 5). Dit impliceerde reeds een zekere bedrijfsorganisatie, zodat hier niet langer van huisnijverheid kan gesproken worden. De omschrijving "*fabrique de chapeaux*" vanaf 1811 verduidelijkt dat het hier om een klein bedrijf ging. De basisgrondstof bestond vooral uit "*wolle, haese en konijne vellen*".

De bekendste hoedenmakerij uit die tijd bevond zich op de Grote Markt (het tweede huis links van de "*Liberale Kring*" naar de kerk toe) en behoorde toe aan meester-hoedenmaker *Guillaume Spitaels* (zie hoger). Voor de komst der Fransen had hij 16 werklui en kinderen in dienst. Met de vreemde bezetting werd zijn personeelsbestand gehalveerd. Hetzelfde gold voor de bedrijfjes van *Judocus* (van 11 naar 9) en *Adriaen Ghysbrecht* (van 1 naar 0). Na de dood van Spitaels in 1803 zette zijn weduwe, *Marie-Jeanne Van Damme*, de zaak op energieke

wijze verder. In de periode 1811-1815 stond zij vermeld naast de andere hoedenfabriekjes van **D. Ghysbrecht; Van Oppens, vader; Van Oppens, zoon** en **Bonvartel**. Het familiebedrijf kwam tenslotte in handen van haar enige dochter **Anne-Cathérine Spitaels** (1780-1863), die het tot na 1830 verderzette³⁵.

Afb. 5: Het atelier van de hoedenmaker in de tweede helft van de XVIIIe eeuw

De nijverheidstelling van 1819, die slechts 2 hoedenmakerijen registreerde, is beslist meer betrouwbaar dan de gegevens uit de almanakken en wegwijzers uit die tijd. Vanaf 1829 werd in de "Provincialen Almanak van Oost-Vlaanderen" in één lijst de fabrikanten en handelaars in hoeden opgenomen, wat maakt dat het moeilijk is beide uit elkaar te houden. Of het kon ook dat ze zelf hoeden fabriceerden om ze nadien te verkopen. In 1829-1830 stond vermeld: **Josephus Ghysbrecht, Judocus Ghysbrecht, Anna Spitaels, Petrus Van Oppens, Benedictus Van Wymeersch** en **Philippe Van Wymeersch**. Hieruit blijkt duidelijk dat jarenlang een zelfde bedrijf in handen bleef van één familie, van vader op zoon of van vader met zoon. Genealogisch onderzoek zou hierbij meer duidelijkheid kunnen brengen! De almanak uit 1835 geeft anderzijds weer specifieke informatie, maar is wellicht onvolledig: **Petrus Van Oppens** en **Philippe Van Wymeersch** bezaten een hoedenfabriek respectievelijk in de Brugstraat nr. 566 en in de Nieuwstraat nr. 203. Dergelijke familiebedrijfjes bleken niet traceerbaar in het Kadasterarchief,

vaak waren het kleine aanbouwsels achter de hoedenwinkel. Hoedenfabrikanten maakten daarenboven vaak gebruik van thuiswerkers, zodat zij tijdens lange periodes van werkloosheid geen lonen hoefden te betalen.

Philippe Van Wymeersch werd vanaf 1866 opgevolgd door **Octave Van Wymeersch**, die de zaak bleef runnen tot 1886.

Ook andere hoedenfabrikanten wisten decennia lang een deel van de markt op te eisen. In 1854 werd door **D. Fischlowitz** in de Vredestraat nr. 33 een "Manufacture de Chapeaux et de Casquettes" opgericht. Dit hoedenbedrijfje ging van vader op zoon en hield stand tot ver in de XXe eeuw. Dit gold evenzeer voor de zaak van **Désiré Verschaffel** (afb. 6), die in 1879 in de Nieuwstraat bescheiden begon met de vervaardiging van petten. Deze economische activiteit bleek zodanig succesvol dat hij een tweede productiehuis kon oprichten in Aalst.

Mr Victor Verschaffel

Mr Désiré Verschaffel

Afb. 6: een prentkaart met de portretten van Désiré en Victor Verschaffel n.a.v. de 75 ste verjaardag van hun klakkenfabriek (1954)

Zijn zoon **Victor Verschaffel** (afb. 6) bracht de familiezaak over naar de Vredestraat nr. 44. Zijn zonen, **Désiré** (°1909) en **Fernand** (°1915), bleven het bedrijfje runnen tot hun overlijden in 1970.

Onder impuls van een nieuwe modetrend die het dragen van hoeden en klakken bijzonder populair maakte, zagen tal van nieuwe hoedenbedrijfjes in de laatste twee decennia van de XIXe eeuw het daglicht. In 1881 gingen **Van Damme** en **Crusener** van start, in 1887 **Penson**, in 1894 **L. Van den Berghe**, in 1897 **A. Neyt** en tenslotte in 1899 **J. Van den Berghe**. Geraardsbergen werd hiermee één van de belangrijke productiecentra in het land naast Brussel, Ronse, Doornik en een zevental andere Waalse steden en dorpen³⁶.

De concurrentie was dus bikkelhard zodat elke fabrikant een deel van de toch kleine markt wou afsnoepen. Om klanten te lokken werd van reclame in de lokale pers dankbaar gebruik gemaakt. Zo poogde L. Van den

Berghe in de "Gazette van Geeraardsbergen" van 30 september 1894 aandacht te trekken voor zijn zaak "In de Gouden Zwaan", gelegen in de Nieuwstraat nr. 61 (afb. 7). Door productdifferentiatie (wol, velours, merinos, katoen, mantels en halsdoeken...) liep hij dan ook minder kans dat zijn zaak over kop ging dan door een overaanbod van één product.

IN DE GOUDEN ZWAAN.
Huis van vertrouwen

Confecten voor mans en kinderen.
Zwarte en Strooien Hoeden
KLAKKEN

L. Van den Berghe-Deroy

61, nieuwstraat, 61,

let wel op in de Gouden Zwaan, eerste confecten huis in 't opgaan der nieuwstraat.

GEERARDSBERGEN.

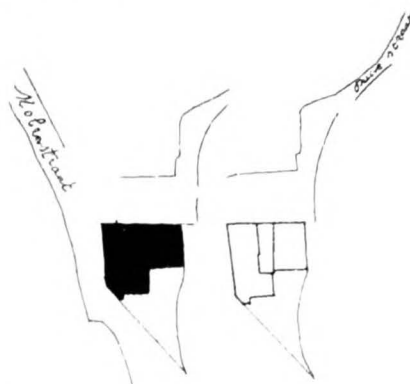
Groote keus van alle soorten van gekamde echte wol, halve wol, in alle kleuren, velours, merinos, katoen, mantels voor vrouwen en zijden halsdoeken.

Afb. 7: Reclame van L. Van den Berghe-Deroy voor zijn zaak "In de Gouden Zwaan" (1894)

Garentwijnderijen:

Het "garentwijnen" is het ineendraaien van verscheidene garens tot men een linnen draad bekomt. De garentwijnderij legde zich vooral toe op de productie van sterk en glad garen dat als kettingdraad voor gemengde stoffen kon dienen. Aldus fungeerde zij als toeleveringsbedrijf voor de vervaardiging van diverse textielproducten en voor de kantnijverheid. Hoewel kant in Geraardsbergen tot circa 1870 een belangrijke industrietak vormde, werd het twijnen er weinig beoefend. Bij de bevolkingstelling van 1796 werden slechts 2 twijnders opgetekend: **Jean-Baptiste Van Snickt** (°1756), die zijn woning had "Buyten d'Oudenaardsche Poorte" en **André De Brabander** (°1766) in de Duivenstraat. Laatstgenoemde bezat volgens de eerste kadastragegevens (1819) tevens een oliepaardenmolen (Sectie B 207, 580 m²) op de hoek van de Molen- en de Brandstraat. Vermoedelijk werd met zijn overlijden (vóór 1845) ook de olieslagerij stopgezet. Zijn **weduwe en kinderen** erfden het gebouw, die zij in 1850 lieten omvormen tot garentwijnderij. Deze familieonderneming was

slechts een kort leven beschoren, want al in 1856 werden de poorten voorgoed gesloten. Een belangrijke factor hierbij was wellicht de teloorgang van de linnen- en kantnijverheid na 1850. De oude garentwijnderij werd op 6 februari 1856 voor notaris J.L. De Clercq verworven door Victor Spitaels (1824-1860), die haar als magazijn gebruikte bij zijn brouwerij³⁷ (afb. 8).

1856 (schets 59)

Afb. 8: de garentwijnderij van de familie De Brabander was van 1850 tot 1856 gevestigd in het langwerpige gebouw, uiterst rechts in beeld

Noten

¹ Een zeer deskundige maar duidelijke uitleg i.v.m. de werking van een weefgetouw, zie desgewenst: "Atrium Encyclopedie", redactie o.l.v. C. Carpenter, B. Dupré, R. Milbank en S. Mills, Londen 1995, pp. 318-319. Afbeeldingen 1 & 2 komen uit C. GILLISPIE, "A Diderot Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry. 485 Plates Selected from 'L' Encyclopédie' of Denis Diderot", New York, 1993, part 1, plate 308, 309.

² *Exposé de la Situation de la Province de la Flandre-Orientale*, Gent, 1833, p. 68; Tijdens een bezoek aan de bouwvallige site in 1977 kon ik een kleine bundel documenten recupereren uit het bedrijfsarchief. Het betreft hier naast facturen, rekeningen en officiële papieren ook een aantal persoonlijke brieven uit de periode 1909-1958. Ik doe hier dan ook meteen een oproep aan die personen (en dat zijn er heel wat!) die archiefstukken van het textielbedrijf Flamant in hun verzameling hebben, om me dit te melden en me eventueel toe te staan deze documenten te bestuderen voor verder onderzoek.

³ V. FRIS, *Geschiedenis van Geeraardsbergen*, Gent, 1911, pp. 387-401; P. GUILLEMIN, *Grammont, la Cité sur la Colline, 1068-1940*, Liège, 1945, pp. 18-36.

⁴ R. VAN DAMME, *Het economische leven te Geraardsbergen van 1714 tot 1740*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U.L., 1961-

1962, pp. III-IV, 115-123.

⁵ S. DE SCHRIJVER, *De Aalsterse ambachten vanuit een sociaal-economische invalshoek (achttiende eeuw)*, in *Het Land van Aalst*, 2002, nr. 2, pp. 151-152. Met "spelwerk" wordt hier vermoedelijk het kantwerk bedoeld.

⁶ RAG (Rijksarchief Gent), *Scheldedepartement*, nr. 6091; het was niet ongewoon dat meerdere personen in éénzelfde woning hun inkomen haalden uit de linnennijverheid: zo woonde in de *Gasthuys en Duytsstraet* (Grotestraat) nr. 453 in 1796 Albert Bauwens, wever met zijn vrouw Marie Mahieu samen met Pierre en Jean Gouij, beide wevers en Anne Gouij, kantwerkster.

⁷ *Almanach du Département de l'Escaut*, 1812, p. 285.

⁸ T. EECKHOUT, G. DESEYN, *De katoenroute van Gent*, in *Industrieel Netwerkmuseum Gent Wandelingen 1*, Gent, 1989, pp. 9-10.

⁹ *Almanach...*, 1809-1811; RAR, MGA Ger., nr. 2354; T. EECKHOUT, G. DESEYN, *op. cit.*, p. 10.

¹⁰ G. DESEYN, *Op zoek naar Pieter Van Huffel...*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur, M.I.A.T.*, Gent, 1994, pp. 10-13; G. DESEYN, *Rondom de Minnemeersgracht: Ontwikkeling van een vroeg-industriële site*, in *Industrieel Netwerkmuseum Gent Wandelingen 1*, Gent, 1989, pp. 45-48; M. VAN KERCKHOVEN, *Noemenswaardige mannen en vrouwen uit het rijke verleden van Geraardsbergen XIIIe -XXe eeuw*, Geraardsbergen, 1977, pp. 194-196; over de families Van Damme en Spitaels, zie desgewenst: J. DE RO, *Analyse van een belangrijke politieke en financiële familieclan: de Spitaels van Geraardsbergen. Machtsverwerving en -verlies*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.G. 1976-1977, bijlage pp. 102 en 39; een uitgebreide briefwisseling van Pierre-Joseph Van Huffel met leden van de bankiersdynastie Spitaels en het archief van de katoenspinnerij en -weverij "Pieter Van Huffel en Compagnie" is terug te vinden in het Fonds Napoleon De Pauw van het Stadsarchief te Gent (SAG); H. COPPEJANS-DESMEDT, *De statistieken van Emmanuel Carolus van der Meersch over de Katoenindustrie in Oost-Vlaanderen*, Brussel, 1962, pp. 146-147.

¹¹ RAG (Rijksarchief Gent), *Hollands Fonds*, nr. 694.

¹² T. EECKHOUT, G. DESEYN, *op. cit.*, p. 10-11.

¹³ *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général (15 octobre 1846)*, Bruxelles, 1851, pp. 180-181; zie ook desgewenst: H. VAN HECKE, *Sociale en economische evolutie in de steden Deinze, Ninove, Geraardsbergen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.G., 1970-1971. In onderhavige studie rangschikt Van Hecke op pp. 101-102 de diverse beroepen op basis van hun eigendom in 1835: bij de meer gefortuneerden behoorden achtereenvolgens de bleker, de hoedenmaker, de blauwverver en de kleermaker; bij de minstbedeelden de wever, de spinster en de naaister.

¹⁴ *Exposé de la Situation...*, Gent, 1830-1849: Het aantal jaarlijks verkochte linnen op de lijnwaadmarkt te Geraardsbergen bleef van 1830 (22.112 stuks) tot 1836 (22.435 stuks) vrij constant met een record aantal in 1837 (36.964 stuks). Nadien werd een snel dalende trend ingezet: van 18.827 stuks in 1838 naar 6.389 stuks in 1849; A. DELOBELLE, *De Denderstreek. Sociologische schets van een historische ontwikkeling*, in *Het Land van Aalst*, 1965, XVII, 2, pp. 62-66.

¹⁵ RAR, MGA Ger., nr. 81, p. 170; S. DE LANGE, "Geraardsbergen", in *Het Land van Aalst*, 1968, XX, p. 88: 1/3 van de stedelijke bevolking (7.896 inwoners) was in 1846 afhankelijk van de openbare liefdadigheid.

¹⁶ *De Volksverdediger*, 4 april 1847, p. 3, k. (kolom) 1: "Eene familie van eenen zelfden naem, waervan verscheidene leden reeds voor aanzienlyke sommen op de vorige lysten hebben geteekend, komt eene som van 2200 franken byeen te brengen...". Dit waren Pierre-Jean, Pauline, Prosper, René en Jacques Spitaels, en Joseph Spitaels-Verhaeghe.

¹⁷ RAR, MGA Ger., nr. 2356, uit de reeks brieven is op de maken dat ook de kantnijverheid in 1848 zwaar te lijden had van de crisis.

¹⁸ *De Volksverdediger*, 26 december 1847, p. 1, k. 3; *Gazette van Geerardsbergen*, 19 december 1847, p. 2, k. 2; *Wegwijzer der Stad Gent en der Provincie Oost-Vlaanderen*, 1853-1859; A. VAN LUL, *Een eeuw evolutie*, in *Het Land van Aalst*, 1959, XI, p. 65; *Exposé de la Situation...*, Gent, 1849, p. 277: één van de leden van de toezichtscommissie was François Liottier, die zelf enkele jaren later een textielbedrijf zou oprichten; RAR, MGA Ger., nr. 82, zittingen van de gemeenteraad van Geraardsbergen op 15 maart en 11 mei 1849: de stad liet de lokalen van het oude klooster van de "Paterye" ombouwen tot atelier, in de aanpalende tuin werden de stoffen bereid, gelijmd en te drogen gelegd.

¹⁹ S. DE LANGE, *op. cit.*, pp. 88-89; S. GODFROID, D.

SURDIACOURT, *Lucifersbedrijven te Geraardsbergen*, Geraardsbergen, 1983, p. 25.

²⁰ D. POTEVIJN, J. VAN GYSEGHEM, K. BAERT, *Van Paternalisme naar Emancipatie*, Aalst, 1991, p. 49.

²¹ *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement de 1880*, Bruxelles, 1887, Tome I, pp. 142, 430; S. DE LANGE, *op. cit.*, p. 88; *Statistique... Recensement de l'Industrie et des Métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 190, volume I B, pp. 64, 65, 67.

²² V. FRIS, *op. cit.*, p. 354: "up de veste tusschen de Hunneghempoorte ende der bleekerie..." uit een stadsrekening van 1477; G. VAN BOCKSTAELE, *Het cultureel erfgoed van de Sint-Adriaansabdij*, Geraardsbergen, 2002, p. 66: plattegrond van de Sint-Adriaansabdij door P. J. Van Damme in 1771.

²³ RAG, *Scheldedepartement*, nr. 6091; *Almanach du Département de l'Escaut*, 1809, 1813-1815; *Almanach de la province de la Flandre Orientale*, 1828-1835; *Exposé de la Situation...*, Gent, 1864, p. 395: in Oost-Vlaanderen telde de stad Lokeren in de XIXe eeuw het grootste aantal blekerijen (21 in 1863). Met de invoering van het Kadaster te Geraardsbergen in 1819 bezat brouwer François-Second Van Crombrughe (1793-1831) een "wasch-bleekery" (Sectie B 149, 840 m²) in de Brugstraat. Pierre Vranckx (1805-1863), geneesheer en burgemeester van Geraardsbergen in 1852-1854, werd door aankoop eigenaar van de blekerij. In 1848 werd het terrein niet langer als blekerij gebruikt (AKG, doc. 212, Ger., dl. 1, art. 167; dl. 2, art. 627v en 735).

²⁴ AKG, doc. 212, Ger., dl. 1, art. 257; dl. 1², art. 356; dl. 3, art. 1219; dl. 5, art. 1219.

²⁵ S. DE SCHRIJVER, *op. cit.*, pp. 125-126, 134; RAG, *Scheldedepartement*, nr. 6091.

²⁶ RAG, *Hollands Fonds*, nr. 694; *Almanach de la province de la Flandre Orientale*, 1828-1835.

²⁷ RAG, *Provinciebestuur 1830-1850*, nr. 2173; AKG, doc. 219, Ger., 1840; H. VAN HECKE, *op. cit.*, p. 101; *Wegwijzer...*, 1856-1887.

²⁸ AKG, doc. 212, Ger., dl. 1, art. 60, 226; dl. 1², art. 633, dl. 2, art. 744, *Wegwijzer...*, 1855-1876.

²⁹ AKG, doc. 212, Ger., dl. 2, art. 986, art. 1038, doc. 219, 1856; RAR, MGA Ger., *C en I*, nr. 2185; S. GODFROID, D. SURDIACOURT, *op. cit.*, p. 49, 51.

³⁰ R. VAN DAMME, *op. cit.*, p. 118; SAG, *Fonds Napoleon De Pauw*, nrs. 4141-4145.

³¹ RAR, MGA Ger., nr. 78, pp. 43, 43v; AKG, doc. 212, dl. 2, art. 702, dl. 1², art. 593, dl. 2, art. 824.

³² *Almanach de la Département de l'Escaut*, 1809-1815, RAG, *Hollands Fonds*, nr. 694.

³³ RAR, MGA Ger., *C en I*, nr. 2191; RAG, *Provinciebestuur Oost-Vlaanderen*, nr. 1494; *Statistique de la Belgique. Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 1900-1902, vol. IB, p. 86.

³⁴ M. VAN KERCKHOVEN, *Gilden van ambachten en neringen te Geraardsbergen*, Geraardsbergen, s.d., pp. 23-27.

³⁵ *Almanach de la Département de l'Escaut*, 1809-1815, *Almanach de la Province de la Flandre Orientale*, 1828-1830, in de eerstvolgende bruikbare "Almanach" uit 1835, staat zij niet meer vermeld, wat er op kan wijzen dat haar oudere broer Pierre-Jean Spitaels (1798-1851) het ouderlijk huis op de Grote Markt na 1830 als bankhuis had ingericht, zie desgewenst. J. DE RO, *op. cit.*, p. 250 en Bijlage pp. 39-40. Afbeelding 4 komt uit H. ABRAMS, *Diderot Encyclopedia. The Complete Illustrations 1762-1777*, New York, 1978, vol. I, p. 429; SAA (Stadsarchief Aalst), *Archief van het Land van Aalst*, nr. 2001.

³⁶ *Wegwijzer...*, 1855-1899; volgens de industriële telling van 1896 waren er te Geraardsbergen slechts 3 hoedenfabrieken waarin 7 arbeiders en 8 arbeidsters werkzaam waren (*Statistique de la Belgique. Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 1900-1902, vol. IB, p. 105; inlichtingen op basis van briefhoofden in het bezit van de heer J. Denie; de heer J. Verschaffel verleende ons gegevens en prentkaart over zijn voorouders: A. ASKENASI-NEUCKENS en H. GALLE, *Les derniers ouvriers libres. Le travail à domicile en Belgique*, Bruxelles 2000, p. 146; *Exposé de la Situation...*, Gent, 1899: het provinciaal verslag over de economische situatie van Geraardsbergen in 1898 stelde dat « Onze stad mag ook beschouwd worden als een centrum voor het maken van klakken Verscheidene belangrijke huizen maken er aanzienlijke hoeveelheden en verzenden ze naar alle kanten van het land ».

³⁷ RAG, *Scheldedepartement*, nr. 6091; AKG, doc. 212, dl 1, art. 79; dl. 2, art. 652, art. 1090.